Balázs Anna

ÚTFÜGGŐSÉG

A MAGYARORSZÁGI ROMA AKTIVIZMUS EGY MEGHATÁROZÓ SAJÁTOSSÁGA[1]

A roma aktivizmus mozgásterét több, egymással összefonódó tényező alakítja, amelyek közül jelen tanulmány a roma képviselők gyakorlataira fókuszálva vizsgálja a magyarországi roma aktivizmus történeti és társadalmi meghatározottságait. Hipotézisem szerint a roma aktivizmus ma ismert formáit a kulturális fókusz, az identitásalapú megközelítés és az áldozati narratívák határozzák meg. A tanulmány azt vizsgálja, miként váltak ezek a megközelítések dominánssá, és milyen közép- és hosszú távú következményekkel jártak a képviseleti stratégiák alakulásában. A tanulmány amellett érvel, hogy ezek a tényezők olyan önfenntartó mechanizmusokat hoztak létre, amelyek útfüggőséget eredményeznek. Állításom szerint ez a működésmód mára nemcsak meggátolja a roma közösségek társadalmi boldogulásának strukturális problémaként való értelmezését, hanem akadályozza az ezek kezelését célzó alternatív képviseleti gyakorlatok kialakulását is. A vizsgálat kvalitatív megközelítésre épül: a hazai és nemzetközi szakirodalomra – különös tekintettel Nicolae Gheorghe utolsó munkájára –, valamint a Roma politika intézményesülése című OTKA-kutatás életútinterjúinak elemzésére támaszkodik, amelyet egy közel egy évtizedes, egy észak-magyarországi településen végzett terepmunka tapasztalatai egészítenek ki. A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon a roma aktivizmus kritikai újragondolásához, különös tekintettel a képviseleti gyakorlatok korlátaira és megújításának lehetőségeire.

KULCSSZAVAK: *roma aktivizmus, képviseleti stratégiák, önfenntartó mechanizmusok, útfüggőség, identitáspolitika, áldozati narratíva, kulturális fókusz, etnikai megközelítés*

1 A tanulmány jelentős része 2024. második felében készült, így azóta számos új, a témához kapcsolódó példa jelent meg, amelyek erősítik a tárgyalt jelenség relevanciáját, ugyanakkor nem képezik az elemzés tárgyát.

Nyolc éven keresztül végeztem terepmunkát Észak-Magyarországon, Tiszavasváriban,[2] ahol többek között két, a helyi roma közösségeket érintő emblematikus esemény – az 1997-es „különballagás" és az egykori érpataki polgármester „rendteremtési akciója" – nyomán kialakult ún. *civil szervezeti boom*-ok közép- és hosszú távú települési hatásait vizsgáltam (lásd Hain és Balázs 2023). A terepen végzett munkából fakadó lokális, alulnézeti perspektívának köszönhetően nyertem alaposabb betekintést a kortárs roma aktivizmus működésébe. A két helyi esemény egyfajta *„mézesbödön-technikaként"*[3] működött: szinte minden, a romák ügyével foglalkozó közéleti szereplő, szervezet és aktivista megfordult a településen a történtek hatására. Mindez izgalmas tapasztalatokat eredményezett, amelyeket a *Tiszavasvári láthatatlan történetei* című *Civil Szemle* (2023/1) tematikus számban foglaltunk össze, rávilágítva a civil gyakorlatok működésmódjára, hiányosságaira és hosszú távú hatásaira. A helyi folyamatban közvetve és közvetlenül részt vevő érintettek eltérő perspektíváit figyelembe véve vizsgáltuk ezeket a dinamikákat, amelyek analitikus kiindulópontként szolgálhatnak a kortárs roma aktivizmus képviseleti stratégiáinak értékeléséhez is.

Tereptapasztalataim összhangban állnak azokkal a kritikai munkákkal, amelyek az elmúlt bő egy évtizedben formálódtak, jóllehet e reflexiók jelenleg is marginális szerepet töltenek be a központi diskurzusokban és gyakorlatokban. A roma aktivizmus kritikai elemzése három meghatározó forrás mentén válik áttekinthetővé:

2 2016-ban érkeztem Tiszavasváriba, ahol Hain Ferenccel közösen kezdtük meg helyi kutatásunkat. Hain az „érpataki modell" tanulmányozása (Hain 2019) és az Ámbédkar Iskolában végzett egyéves pszichopedagógusi munkája után, én pedig a kortárs roma kultúra művészetelméleti, kultúrpolitikai és szociokulturális kérdéseit vizsgáló MONITOR csoport tagjaként (Balázs et al. 2014), valamint a Slejm közmunka-sorozatának készítése kapcsán kerültem a településre (Slejm 2016; az előzményekről bővebben lásd Papp és Éber 2023).

3 A „mézesbödön (honeypot) technika" elsősorban a kiberbiztonsági, illetve például az internetes kutatás adatgyűjtési megoldásaként ismert. Lényege, hogy szándékosan sebezhető vagy vonzó célpontot hoznak létre a megfigyelni kívánt szereplők tevékenységének elemzésére, feltérképezve stratégiáikat és működésüket (lásd Borges 2021). A tiszavasvári események ehhez hasonlóan működtek: a kialakult helyzet odavonzotta a roma ügyekkel foglalkozó szervezeteket, aktivistákat és közéleti szereplőket, ami lehetőséget teremtett a különböző stratégiák mentén szerveződő civil tevékenységek és azok hatásainak vizsgálatára.

Elsőként a roma aktivizmus egyik legmeghatározóbb gondolkodójának, Nicolae Gheorghe-nak (2014) Pulay Gergővel közösen jegyzett vitaindító esszéje[4] emelendő ki, amely Gheorghe szellemi végrendeleteként is olvasható. A tanulmány a roma integráció megrekedésének belső, a roma aktivizmuson belüli okait tárja fel, kritikus önreflexióra felszólítva a roma véleményformálókat, aktivistákat és kutatókat. A másik meghatározó forrás a Sam Beck és Ana Ivasiuc (2018) szerkesztésében megjelent *Roma Activism* című kötet, amely Gheorghe szellemi örökségét követve a roma aktivizmus stratégiáinak újragondolását sürgeti.

A harmadik referenciapont – különösen hazai kontextusban – a magyarországi roma aktivizmus történetéről áttekintést adó *Roma politika intézményesülése* című OTKA kutatás (Kóczé, Neményi és Szalai 2019),[5] amely a roma aktivizmus politikai és társadalmi beágyazottságát vizsgálja, külön figyelmet fordítva az érintett aktivisták életútjára és a képviseleti stratégiák korlátaira. Ez a munka később több kapcsolódó elemzés, például Zsigó Jenő (2022) és Daróczi Ágnes (2023) köteteinek is alapjául szolgált.

A bemutatott kritikai megközelítések irányvonalát követve, valamint a tiszavasvári kutatás helyi és országos tapasztalataira támaszkodva a következőkben arra teszek kísérletet, hogy feltárjam a magyarországi roma aktivizmus képviseleti stratégiájának történeti és társadalmi meghatározottságait. Hipotézisem szerint a roma aktivizmus ma ismert formáit a kulturális fókusz, az identitásalapú megközelítés és az áldozati narratívák határozzák meg, amelyek hosszabb történeti és társadalmi folyamatok eredményeként váltak dominánssá.

4 A szöveg Döntések, amelyeket meg kell hozni és költségek, amelyeket meg kell fizetni: lehetséges szerepek és következmények a roma aktivizmusban és politikafolyamatokban címmel jelent meg Guy Will szerkesztésében Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja című kötetben, angolul 2013-ban, magyarul 2014-ben.

5 A Roma politika intézményesülése című kutatás 2012 és 2016 között zajlott, eredményeit az Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései című kötet foglalja össze (Kóczé, Neményi és Szalai 2019). A kutatás részeként 2013 és 2014 között Roma Polgárjogi Esték címmel nyilvános beszélgetéssorozat zajlott, amelynek keretében életútinterjúkat készítettek olyan polgárjogi aktivistákkal, művészekkel és politikusokkal, akik meghatározó szerepet játszottak a roma politika intézményesülésében. Az összesen 14 életinterjút, a hozzájuk kapcsolódó nyilvános beszélgetéseket, valamint a sorozatot lezáró kerekasztal-beszélgetést a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely őrzi. Jelen tanulmány ezen dokumentumok feldolgozására és felhasználására is támaszkodik.

A szocialista rezsim asszimilációs politikája, a rendszerváltás utáni civil szféra alakulása, valamint a nemzetközi emberi jogi diskurzusok egyaránt hozzájárultak e megközelítések térnyeréséhez (vö Eredics és Kovai 2026). Tanulmányomban ezeket a folyamatokat és azok következményeiket vizsgálom. Feltételezésem szerint ezek a tényezők együttesen olyan önfenntartó mechanizmusokat hoztak létre, amelyek hosszú távon akadályozzák az alternatív képviseleti stratégiák kialakulását. Ez a működésmód a korábbi gyakorlatok rögzült mintái révén egyfajta útfüggőséget[6] eredményezett, amely nemcsak meggátolja a roma közösségek társadalmi boldogulásának strukturális problémaként való értelmezését, hanem akadályozza is az ezek megoldását célzó megközelítések kibontakozását.

FOGALMI ÉS SZEMLÉLETI ALAPVETÉSEK

A hazai szakirodalomban a roma aktivizmus kezdetét egységesen a magyarországi cigány értelmiség kialakulásához, illetve megjelenéséhez kötik (lásd például Binder 2006; Majtényi és Majtényi 2012; Kóczé, Neményi és Szalai 2019), és erre építve a *cigány/roma értelmiség* kifejezés vált az általánosan használt megnevezéssé az aktivizmus roma származású szereplőinek leírására.

A tanulmányban a „roma értelmiség" helyett a *„roma képviselő"* és *„szóvivő"* fogalmakat használom, amelyeket Pierre Bourdieu elméletére támaszkodva Gagyi Ágnes és Pulay Gergő (2017) vezettek be a hazai diskurzusba. Bourdieu meghatározása szerint a képviselők/szóvivők olyan szereplők, akik „különböző alávetett csoportok nevében, az ő érdekeikért való beszéd és cselekvés által törekednek legitimitásra szert tenni egy adott társadalmi mezőben" (Gagyi és Pulay 2017). Bourdieu (2000) értelmezésében a képviselők nemcsak egy adott csoport nevében lépnek fel, hanem egyúttal hozzájárulnak e csoport társadalmi entitásként való megjelenéséhez, amely jelentős társadalmi tőkét biztosít maguknak a képviselőknek. Ez a meghatározás nemcsak a roma

6 Sik Endre (2012: 141) így magyarázza a fogalmat: szociológiai szempontból az útfüggőség lényege az, hogy olyan önfenntartó-öngerjesztő (intézményesülő) folyamatok jönnek létre, amelyek csökkentik az adott pályán mozgó társadalom számára az útról való letérés esélyét.

aktivizmus résztvevőinek egyéni és közösségi motivációit írja le pontosabban, hanem a roma képviselet szereplőinek társadalmi beágyazottságát, cselekvési lehetőségeit és hatalmi pozícióit is megvilágítja.

Az elmúlt évtizedek során a roma képviselők eltérő és nem ritkán egymással versengő képviseleti stratégiákat alakítottak ki. Ezek a stratégiák a mai napig meghatározzák a roma képviselet céljait és eszközeit, miközben számos belső konfliktust okoznak a cigány közösségeken belül. Horváth Aladár (2002) három meghatározó irányzatot különít el a roma aktivizmusban: a *„nacionalista-etnokrata”*, a *„polgárjogi”* és a *„korporatív”* szemléletet.

A *„nacionalista-etnokrata”* irányzat az 1970-es években formálódott, az egységes cigány nemzet „elképzelt közösségének”[7] érdekeit képviselve. Eredeti célja az volt, hogy szembeszálljon a pártállam asszimilációs politikájával, és érvényre juttassa a nemzetiségi jogokat. Az irányzat szóvivői többnyire a roma kultúra területeiről érkező művészek és „kulturális szervezők” voltak, akik tevékenységükkel demonstratív módon mutatták fel a cigány közösségek kulturális értékeit, összhangban a nemzetközi szintű roma nemzetépítési folyamattal.

A *„polgárjogi”* megközelítés az 1980-as évek végén bontakozott ki, amikor az asszimilációs politika csődje egyre nyilvánvalóbbá vált, aminek egyik következményeként megerősödtek a romákkal szembeni rasszista, kirekesztő hangok (Ladányi 2005). Ennek visszaszorítása érdekében alakult ki a polgárjogi megközelítés, amire jelentős hatást gyakoroltak a rendszerváltás körüli demokratizálódási folyamatok és azok nemzetközi összefüggései – különösen a nyugati, amerikai demokrácia-modell mintaként való megjelenése. A kelet-európai országok demokratikus átalakulása során a kisebbségi jogok érvényesítése és az egyenlőség hangsúlyozása a nemzetközi donorok – például a hazai szinten is jelentős hatással bíró Open Society Foundations – támogatási politikái révén a roma aktivizmus meghatározó irányvonalává vált. Az 1989-ben Miskolcon megalakuló Gettóellenes Bizottság[8] volt e

7 A kifejezés Benedict Anderson konstruktivista nacionalizmuselméletének egyik alapfogalma (lásd Anderson 2006).

8 1989. február 2-án alakult meg a Gettóellenes Bizottság, amelyben roma és nem roma aktivisták közösen léptek fel a miskolci városrehabilitáció diszkriminatív intézkedései ellen. Az 1980-as évek közepétől a városi tanács a település központjának újjáépítése során az

megközelítés egyik első és legjelentősebb megnyilvánulása. Fosztó László (2002) alapján a polgárjogi megközelítés elsősorban a diszkrimináció és rasszizmus elleni fellépés szükségességét hangsúlyozta, ugyanakkor mint új megközelítés nem eredményezte a „nacionalista-etnokrata" megközelítés elhagyását, hanem bizonyos szempontból annak kiegészítőjévé vált.

A „*korporatív*" megközelítés már a rendszerváltást követő időszakban alakult ki, amely szemlélet Horváth gondolatmenetében az 1993-as kisebbségi törvény nyomán létrejött cigány önkormányzatok működéséhez kapcsolódott, aminek tekintetében általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a közösségi érdekek képviselete az egyéni érdekek érvényesítésének az eszközévé vált. Az OTKA kutatás interjúi alapján úgy vélem, hogy a „korporatív" szemlélet Horváth-féle értelmezése a képviseleti stratégia mellett egy olyan magatartásformaként is értelmezhető, amely egyéni szinten manifesztálódik és ebből kifolyólag bármelyik szemlélet alkalmazása során kialakulhat.

A Horváth-féle hármas tagolás mellett az OTKA életinterjúk alapján egy negyedik (al)kategória is elkülöníthető: a „*szakértői*" irányzat. Ez az 1990-es évek végén színre lépő fiatal roma generációhoz kapcsolódik, akik szinte kivétel nélkül részt vettek a rendszerváltás után megvalósított roma- és pro-roma oktatási, és fejlesztési programokban (lásd például az OTKA kutatás interjúi közül: Izsák, Kállai, Osztolykán). Ezen programok célja a romák szakértelmen alapuló legitimációjának megteremtése volt, amely tartalmában eltávolodott a szűk értelemben vett, kizárólag kulturális alapú érdekérvényesítéstől. Az irányzat szóvivői a roma közösségek képviseletét a témaspecifikus szakértői tudásra alapozták. Kállai Ernő szerint ez a képviselet tekintetében azt jelentette, hogy már „nem elég cigánynak lenni ahhoz, hogy valaki ezt a témát művelje, hanem ne adj isten, még érteni is kell hozzá valamennyire"

ott élő cigány családok kitelepítését tervezte. A családokat a várostól több kilométerre, a Sajó árterébe kívánták áthelyezni, ahol 29 négyzetméteres, fürdőszoba és folyóvíz nélküli lakásokat szándékoztak számukra építeni. 1989. februárjában, amikor a helyi tanács elfogadta a gettóépítési terveket, a Horváth Aladár vezette helyi roma csoporthoz csatlakozott egy budapesti társadalomtudósokból és roma képviselőkből álló küldöttség. Együtt megalakították a Gettóellenes Bizottságot (GEB), és kidolgozták a helyi tiltakozás, az alternatív városrehabilitációs megoldások és az országos figyelemfelkeltés stratégiáját (Ladányi 2005). A GEB sikeresen megakadályozta az új gettó létrehozását, aminek köszönhetően az első magyarországi roma polgárjogi szerveződésként vált ismertté.

(részlet az OTKA kutatás Kállai interjúból). Ez a szemlélet leginkább a különböző NGO-kban, valamint az állami és nemzetközi szervezetekben vált hangsúlyossá, ahol a roma aktivisták különböző csoportjaival való kapcsolatok kiépítésére törekedtek.

Napjainkban a roma aktivizmus négy irányzata – a „nacionalista-etnokrata", a „polgárjogi", a „korporatív" és a „szakértői" – párhuzamosan van jelen. Eltérő stratégiáik ellenére közös jellemzőjüknek tekinthetjük a kulturális alapú szemléletet, amely az identitás, az etnicitás és az áldozatiság kérdéseit helyezi előtérbe. Ezt hangsúlyozza Neményi Mária és Szalai Júlia (2019: 39) is, akik szerint az etnikai képviselet kiindulópontjává a roma kultúra vált. Ennek következményeként a roma aktivizmust – az eseti, lokális tevékenységek mellett – egyre inkább a szimbolikus célok és ügyek jellemzik, miközben a strukturális társadalmi problémák háttérbe szorulnak.

A szimbolikus cselekvések dominanciája mind nemzetközi, mind hazai szinten meghatározza a roma aktivizmus eszközrendszerét. Egyre elterjedtebbé válnak a kiállítások, emléknapok és megemlékezések, amelyek az európai roma magas kultúra megteremtésére irányuló törekvések részeként jelennek meg. E tendencia jellemző példái közé tartozik a 2025 elején meghirdetett és azóta le is zárult Nicolae Gheorghe emlékműpályázat,[9] valamint hazai kontextusban a nemrég felavatott László Mária-emléktábla.[10] Ezek az elismeréspolitizálás keretein belül maradó projektek elsősorban a kultuszépítést szolgálják, miközben háttérbe szorítják a szellemi hagyatékok kritikai fel-

9 A Nicolae Gheorghe-emlékműre kiírt nemzetközi pályázatot 2025. januárjában tette közzé az ERIAC (European Roma Institute for Arts and Culture). A pályázati eredményt szimbolikus módon, április 8-án, a nemzetközi roma napon jelentették be. A pályázati kiírás elérhető itt: https://eriac.org/open-call-for-memorial-proposals-nicolae-gheorghe-square/, a nyertes munkáról szóló bejelentés pedig itt: https://eriac.org/miroslav-radus-the-eternal-flame-to-become-nicolae-gheorghe-memorial/.

10 László Mária (1909–1989) az egyik első roma értelmiségi nő és aktivista Magyarországon. Újságíróként kezdte pályáját, majd az 1958-ban megalakult Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének első főtitkáraként a roma érdekképviselet meghatározó alakja lett, de politikai támadások miatt háttérbe szorították. Egész életében gyűjtötte a roma történelemmel és kultúrával kapcsolatos forrásokat, többek között egy cigány nyelvtankönyv és egy zenészekről szóló monográfia anyagait. Munkássága egyedülálló volt a korszakban, de halála előtt számos dokumentumát megsemmisítette, így életműve csak töredékesen ismert (Sághy 2008). 2024 decemberében emléktáblát avattak tiszteletére a Magyarországi Romák Országos Önkormányzatának épületén.

dolgozását. Hasonló mechanizmus figyelhető meg az elmúlt években egyre nagyobb számban megjelenő, élettörténeteket és visszaemlékezéseket bemutató hazai kiadványok esetében is (lásd például Daróczi 2023; Zsigó 2022; Horváth 2017), amelyek gyakran nélkülözik az (ön)kritikát, valamint a jelenből való reflexív visszatekintést és értelmezést (Balázs 2024).

A szimbolikus cselekvések egy másik megnyilvánulási formája a „polgárjogi" aktivizmusban a szimbolikus ügyek köré szerveződő tevékenység. Ezek gyakran konkrét társadalmi problémákra – például az oktatási és lakhatási szegregációra vagy a diszkrimináció különböző formáira – irányítják a figyelmet. Az ilyen stratégiai beavatkozások azonban sok esetben nem a helyi közösségek problémáinak tényleges megoldására, hanem inkább az országos vagy nemzetközi nyilvánosság figyelmének a felkeltésére törekednek (vö Eredics és Kovai 2026). Bár a bíróságokon elért sikerek jelentős eredményeknek számítanak, ezek nem mindig eredményeznek helyi szintű változásokat – ezt igazolják tiszavasvári tapasztalataink is (lásd Balázs és Hain 2022, 2023, 2024).

A KULTURÁLIS SZEMLÉLET TÉRHÓDÍTÁSÁNAK ALAPJAI A ROMA AKTIVIZMUSBAN

Binder Mátyás kutatása szerint a roma aktivizmus korai megnyilvánulása elsősorban „a cigányság felső »kasztját« alkotó, és az »úri« Magyarország dzsentri világában népszerű zenész cigányok körében" (Binder 2006: 11) alakult ki, így ezek elsődlegesen e „szűk" csoport gazdasági érdekeinek védelmét szolgálták. A hazai roma csoportok etnikai és nemzeti alapú önszerveződése az államszocializmus idején, az 1970-es években indult meg, amelyet alapvetéseiben meghatározott a pártállam „cigánypolitikája", valamint a formálódó nemzetközi roma mozgalom gyakorlata.

„CIGÁNYPOLITIKA" A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYARORSZÁGON: AZ 1961-ES PÁRTHATÁROZAT

Az 1945 utáni hatalom szinte teljes érzéketlenséget mutatott a hazai cigány közösségeket érintő problémákkal szemben és a politikai elit sokáig nem is rendelkezett egységesen képviselt „cigánypolitikával" (Majtényi és Majtényi 2012). Ebben az időszakban a romáknak semmilyen lehetősége nem volt az önszerveződésre. A többi kisebbségtől eltérően nem alapíthattak se kulturális, se szociális intézményeket, ugyanis nem feleltek meg a sztálini nemzetiségi politika kritériumainak: sem saját területtel, sem egységes kultúrával nem rendelkeztek.

Az 1956-os forradalom után csak egy múló pillanat volt, hogy egy hivatalos *cigányszervezet* léphetett fel a romák érdekében. 1957-ben hozták létre a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét,[11] ami valódi érdekvédő szerepkör kialakítására törekedett. A szervezet tevékenysége, különösen László Mária, a szövetség vezetőjének aktív politizálása azonban hamar kellemetlenné vált a hatalom számára, így 1959-ben leváltották, majd a szövetség működését beszüntették.

Ezt követően az állami politika igyekezett minden roma képviseleti kezdeményezést ellehetetleníteni. Az ideológiai alapot az 1961-es párthatározat adta meg, amely a romákat „elmaradott szociális csoportként" kezelte, így deklarálva azt, hogy a cigányság nem tekinthető önálló nemzetiségnek. A dokumentum kizárta a roma nyelv, kultúra és identitás elismerésének a lehetőségét, mivel véleményük szerint ezek téves elképzelésen alapulnak és ezzel hátráltatják a cigányság társadalmi beilleszkedését. A határozat az asszimilációs politika alapját szolgáltatta, amely arra az alapelvre épült, hogy a lakhatási, oktatási

[11] Sághy Erna (2008) kutatásából tudjuk, hogy egy cigányokkal foglalkozó állami szervezet létrehozásának gondolata már 1954-ben megfogalmazódott László Mária kezdeményezésére, aki 1956-ban a Minisztertanácshoz fordult, sürgetve egy olyan intézmény létrehozását, amely a cigányság társadalmi és kulturális hátrányainak orvoslása érdekében tevékenykedik. Végül 1957-ben az ideológiai vákuum, a minisztériumok közötti tanácstalanság és az újonnan megalakuló Nemzetiségi Osztály politikai törekvései találkoztak a „cigány értelmiségiek" kezdeményezésével. Ennek eredményeként október 26-án, a Művelődési Minisztérium égisze alatt, megalakult a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége annak ellenére, hogy a pártvezetés továbbra sem ismerte el a cigányságot nemzetiségként. (lásd bővebben Sághy 1999, 2008).

és foglalkoztatási helyzet javítása révén az állam feladata „felemelni" a cigányságot, így számolva fel ezt a „szociális kategóriát" (lásd például Hajnácky 2015).

A NEMZETKÖZI ROMA MOZGALOM: NEMZETÉPÍTÉS MINT KULTURÁLIS PROJEKT

A roma nemzetépítés és a nemzeteken átívelő etnikai alapú önszerveződés abban az időszakban vette kezdetét, amikor Európa népei közül a legtöbben már nemzetállami keretek között éltek. A különböző nemzetállamokban a társadalom perifériájára szorult cigány közösségek szociális és kulturális problémáinak kezelésére az egységes roma nemzet gondolata kézenfekvő válasznak tűnt a roma aktivisták számára (Fosztó 2002).

Ennek a folyamatnak az egyik legfontosabb mérföldköve az 1971-ben megrendezett I. Roma Világkongresszus volt, amelyen a magyarországi romák képviseletében Lakatos Menyhért is részt vett. A kongresszus során megfogalmazott roma nemzetmodell számos elemet kölcsönzött a többségi nemzetek nacionalista hagyományaiból. A résztvevő szóvivők lefektették az egységes roma nemzet vízióját, amely magában foglalta a nemzeti szimbólumok – például a zászló és a himnusz – elfogadását, a roma nyelv standardizálását, valamint a közös kulturális és történelmi alapok meghatározását.

Niederhauser Emil (2001) elmélete alapján ez a folyamat megfeleltethető a 19. századi kelet-európai nemzetépítési folyamatok kulturális szakaszának. Ezt erősíti meg Fosztó László (2002: 216) is, aki úgy véli, hogy az 1970-es években „a roma nemzet, mint politikai program elsősorban kulturális projektként fogalmazódott meg."

Az első, majd az ezt követő kongresszusok célkitűzései – mint az etnikai alapú szerveződés, az egységes roma identitás kialakítása, és ezek révén a nemzetiségi jogok kikényszerítése – irányadóvá váltak a magyarországi roma mozgalom számára is.

A ROMA AKTIVIZMUS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON: AZ „ELKÉPZELT KULTÚRA”[12] MINT POLITIKAI STRATÉGIA

Az 1970-es évek elejére – a politikai és kisebbségi jogok hiánya ellenére – egy kis létszámú roma szóvivői csoport jelent meg, amelynek kialakulását a fokozatosan enyhülő asszimilációs politika és a cigányság iránti tudományos érdeklődés megélénkülése[13] is segítette. A főként a kultúra területéről érkező roma képviselők, kapcsolódva a nemzetközi mozgalomhoz a „cigány nemzeti kultúra” létrehozásához fogtak (Szuhay 1995: 330). A roma nyelv, irodalom, zene, nép- és képzőművészet értékeinek összegyűjtésével és közös, egységes narratívába rendezésével demonstrálni kívánták, hogy „van cigány kultúra – tehát van cigány nép is” (Daróczi 2006).

Ez a kulturális stratégia szembement az 1961-es párthatározat ideológiájával, amely elutasította a cigányság nemzetiségi státuszát, és megkérdőjelezte a roma nyelv, kultúra, valamint identitás létét. Ebben a politikai kontextusban, ahogy Pulay Gergő (2010: 359) megállapítja, „a kultúra vált az elismerésért folytatott küzdelem egyik legfőbb eszközévé”. A közös történelemre, közös eredetre és közös traumákra építő cigány kultúra jelentős intézménnyé vált, amely

---

12 Az „elképzelt kultúra” kifejezést Binder Mátyás (2010) tanulmányának címéből kölcsönöztem, amelyben a szerző Benedict Anderson „elképzelt közösségek” elméletéből kiindulva vezeti be ezt a fogalmat a roma kultúra kontextusába. Binder rámutat, hogy a roma/cigány kultúra nem időtlen, homogén entitás, hanem egy olyan társadalmi konstrukció, amelyet párhuzamosan formálnak a többségi társadalom diskurzusai és reprezentációi, valamint a roma képviselők tevékenységei. A roma szóvivők gyakran egyszerre küzdenek a sztereotípiák és homogenizáló ábrázolások ellen, miközben identitáspolitikai törekvéseik során maguk is hozzájárulhatnak egy egységesített, „elképzelt” narratíva megalkotásához (Binder 2010). Az alcímben az „elképzelt kultúra” fogalma alatt Binder komplex értelmezését használom, amely rávilágít a (kulturális) reprezentáció és identitáspolitika közötti összefüggésekre.

13 Az 1971-es, Kemény István vezetésével végzett szociológiai felmérés volt az első átfogó vizsgálat a cigányság helyzetéről az 1893-as országos adatgyűjtés után (Dupcsik 2009). A kutatás révén ekkor vált először láthatóvá a romák mélyszegénysége, a hátrányos helyzet újratermelődése, valamint a szociális és etnikai konfliktusokat egyaránt érintő „cigánykérdés” összetett problémája. Mindez egy olyan időszakban, amikor a szegénység politikailag tabutémának számított. Ahogyan Majtényi György (2008) rámutat: „mindenki számára könnyen levonható volt a következtetés, hogy a felmérés az 1961-es párthatározattal meghirdetett pártállami cigánypolitika és általában a szociálpolitika szinte teljes kudarcáról is tudósított.”

alapvető jelentőségűnek tűnt politikai eszközként az elismerésért folytatott küzdelemben, valamint a formálódó roma közösségek identitásképzésében is (lásd például Bernáth 2011; Beck 2003).

A ROMA AKTIVIZMUS ÁLLANDÓSULT „KULTURÁLIS" ELEMEI ÉS AZOK ELLENTMONDÁSAI

A KULTÚRA MINT PÓTCSELEKVÉS: AZ ÖNMAGÁBAN EREDMÉNYTELEN ÉS ILLUZÓRIKUS TEVÉKENYSÉG

A roma aktivizmus kulturális szemléletének korlátozó hatásaira már a rendszerváltás előtt is többen felhívták a figyelmet. Csalog Zsolt, a roma szóvivők által is elismert társadalomtudós és pro-roma aktivista, az 1978-as békéscsabai cigány közművelődési konferencián például hosszasan érvelt amellett, hogy a cigány közösségek problémáit nem szerencsés kizárólag kulturális kérdésként kezelni (Kajdi, Havas és Bársony 1979: 202–205). Ezt a kritikáját évekkel később, egy Daróczi Ágnesnek adott interjúban[14] is megerősítette: „bennem máig is van azért egy állandó félsz, hogy persze a kultúra nagyon fontos dolog, […] de mindig megvan az az óriási veszély, hogy pótcselekvéssé válhat" (Daróczi 1997).

Csalog kritikája és „félelme" összhangban áll az elismeréspolitika kortárs baloldali bírálatával. Nancy Fraser (2008) hangsúlyozza, hogy

14 Daróczi Ágnes Csalog Zsolttal készült interjúja kiemelkedő jelentőséggel bír a roma kulturális intézmények szükségességéről szóló diskurzusban. Az interjúban – ahogy azt a legtöbb, a roma múzeum szükségességét érintő eszmecsere során – Daróczi azt állítja, hogy az 1978-as békéscsabai konferencián érveltek először nyilvánosan a cigány kulturális intézmények létesítésének szükségessége mellett. „Jól emlékszünk arra [idézi fel Daróczi], 1978-ban egy békéscsabai konferencián éppen Csalog Zsolt volt az, aki fölállt, és azt mondta, hogy márpedig roma intézményekre van szükség. Micsoda dolog az, hogy még mindig nincsen roma múzeum, színház, kulturális központ, a Népművelési Intézetnek cigányokkal foglalkozó munkatársa és így tovább" (Daróczi 1997). Csalog azonban az interjúban kijelentette, hogy ilyen állásfoglalásra nem emlékszik, és a konferencia jegyzőkönyvében sem található olyan állítás, ami Daróczi visszaemlékezését alátámasztaná. Sőt, ahogy főszövegben idéztük, Csalog inkább a kulturális megközelítés dominanciájának veszélyeire figyelmeztetett, ami éles ellentétben áll Daróczi interpretációjával. Ez a kontraszt rávilágít arra, hogy a múlt eseményeiről alkotott narratívák olykor nem a dokumentált tényekre, hanem a kívánt üzenetekre és célokra építenek, amit ez az eset is példáz.

a társadalmi igazságtalanságok nem értelmezhetők kizárólag kulturális elnyomásként, és a kisebbségeket sújtó egyenlőtlenségek kezeléséhez nem elegendő a kulturális elismerés, szükség van társadalmi-, gazdasági újraelosztásra is. A romák képviseletének kérdése kapcsán hasonlóan érvel Ladányi János és Szelényi Iván, akik szerint „nem létezik cigány »szegénykultúra«, és ahogy a cigányság helyzetének az ellehetetlenülését sem kultúrájuk »okozta«, a szegénységből való kiemelkedésüket sem várhatjuk a mitologizált kultúrától" (Ladányi és Szelényi 2001).

Jelenleg azt látjuk, hogy a figyelmeztetések ellenére a kulturális megközelítés népszerűsége nemzetközi és hazai szinten is töretlen. A 2017-ben létrehozott berlini székhelyű Európai Roma Művészeti és Kulturális Intézet (ERIAC) ennek a jelenségnek az egyik legfigyelemfelkeltőbb példája. Ana Ivasiuc (2018: 4) szerint „az ERIAC létrehozása – amely maga is vitatott kezdeményezés a roma szereplők körében – a kulturális alapú európai roma identitáspolitika intézményesülését és megszilárdulását jelzi. E kontextusban a roma elit számára teret biztosítanak olyan kulturális »autenticitást« hirdető formák előállítására, amelyeket érvényes eszköznek gondolnak a társadalmi-gazdasági és politikai kirekesztés elleni küzdelemben".

Tina Magazzini (2016) rámutat, hogy az ilyen típusú képviseleti tevékenységek esetében fennáll az elitizmus veszélye, mivel ezek gyakran kizárják a kevesebb befolyással rendelkező csoportokat, valamint azokat, akik nem felelnek meg az előírt „autenticitás" követelményeinek. Ugyanakkor Magazzini arra is felhívja a figyelmet, hogy a kulturális megközelítés tartós dominanciája részben annak köszönhető, hogy ez teremti meg a roma képviselet finanszírozásának lehetőségét: a kulturális identitás erősítése révén a roma közösségek nagyobb esélyel juthatnak forrásokhoz, különösen a kevésbé kockázatos és konfrontatív kulturális tevékenységek révén.

A kulturális szemlélet dominanciájának hazai példái is ezt a kettősséget tükrözik. A nemzeti roma múzeum létrehozásáról folytatott, évtizedek óta tartó viták, a VIII. kerületi roma kulturális intézmények körül jelenleg is megfigyelhető „reprezentációs versengés", valamint a már említett emléknapok, emlékművek és monográfiák mind hozzájárulnak a roma identitás láthatóságának növeléséhez. Ugyanakkor ezek a kezdeményezések gyakran maradnak pusztán szimbolikus

gesztusok, amelyek nemcsak a strukturális problémák megoldásához nem járulnak hozzá, de még azok érdemi megvitatásának a lehetőségét is háttérbe szoríthatják.

AZ (ETNIKAI) IDENTITÁS MINT KÉTÉLŰ POLITIKAI FEGYVER

Az etnikai identitás kétélű fegyverként működik a (politikai) képviseletben: egyrészt növelheti egy közösség érdekérvényesítő képességét, mivel általa könnyebben irányítható a figyelem az alapvető emberi jogok megsértésére (Mayall 2004: 189). Másrészt azonban az egyoldalú identitáspolitika a problémák etnicizálásához vezethet, ami nemcsak újabb konfliktusokat generál, hanem a megoldások lehetőségét is leszűkíti azáltal, hogy kizárja a problémák értelmezéséhez szükséges komplex és átfogó megközelítést (Szuhay 1994).

A romániai Hădăreni-eset[15] különösen jól példázza az etnikai narratívák paradox politikai hatását. Nicolae Gheorghe évekkel az ügy után elismerte, hogy aktivistatársaival tudatosan keretezte egyoldalúan etnikai konfliktusként az eseményeket, mivel ez az értelmezés jobban illeszkedett az emberi jogi narratívához és a nemzetközi intézmények „elvárásaihoz", ahonnan elismerést és támogatást reméltek. Ana Chiritoiu (2018: 57) Gheorghe elbeszélésére támaszkodva feltárta, hogy az ügy kontextusának részletes feltérképezése és megértése nem állt a roma képviselők érdekében. Ennek következtében az általuk kialakított narratíva hatása az lett, hogy az eset szociális és etikai dimenziói szembekerültek egymással és a nemzetközi kontextusban „antagonisztikus jelentéstartalmakra tettek szert".

A romániai példához hasonló folyamat zajlott le Tiszavasváriban az 1997-es „különballagás" és a 2016-os „rendteremtési akció" kapcsán indított képviseleti eljárások során. Bár mindkét ügy jogi szempontból

15 A rendszerváltást követően az egyik legsúlyosabb etnikai konfliktus 1993-ban, az erdélyi Hadréven (Hădăreni) zajlott le. A történtek kiindulópontja az volt, hogy egy helyi roma férfi megölt egy nem roma férfit, amelyet követően a település többségi (román és magyar) lakosai kollektív retorziót indítottak a roma közösség ellen. A pogrom során hárman életüket veszítették, tizenhárom házat felgyújtottak és mindennek következtében több, mint százharminc személyt elűztek otthonaikból. Az eset jelentős nemzetközi visszhangot váltott ki és az etnikai konfliktusok emberi jogi értelmezésének egyik emblematikus példájává vált (Chiritoiu 2018).

sikeres volt és az országos közvélemény máig eredményes civil fellépésként tartja számon ezeket, kutatásunk azt mutatja, hogy ez a narratíva élesen szembehelyezkedik a helyi érintettek tapasztalataival. A roma közösségek integrációja helyett ezek az ügyek a feszültségek fokozódásához és a lakhatási, valamint oktatási szegregáció elmélyüléséhez vezettek. Ennek egyik oka, hogy a kívülről érkező szóvivők figyelmen kívül hagyták a helyi tapasztalatokat és a problémákat kizárólag etnicizált narratívában helyezték. Ez nemcsak a szövetségkeresést és a szolidaritás kialakítását akadályozta, hanem tovább erősítette az etnikai törésvonalakat, ellehetetlenítve a probléma strukturális megértését és kezelését (lásd Hain és Balázs 2023; Balázs és Hain 2024).

Vajda Róza (2018) ezt a jelenséget „az etnicitás kérdését övező homálynak" nevezi, amely során összemosódnak a roma közösséget érintő problémák szociális és etnikai dimenziói. Ez a roma képviselet gettósodásához, valamint a szegénység és diszkrimináció etnicizálásához vezet(het). Vajda úgy véli, hogy mindez „az etnicitást előtérbe helyező kulturális perspektívának tudható be" (Vajda 2018: 1).

AZ ÁLDOZATISÁG CSAPDÁJA

Az áldozati narratíva nemcsak a roma aktivizmusban, hanem a szélesebb társadalmi és történeti kontextusban is meghatározó szerepet játszik. A történelmi traumák – Trianon, a holokauszt, illetve más meghatározó múltbeli veszteségek – hangsúlyozása mélyen beépült a nemzeti identitásokba. A kollektív áldozatiság szociálpszichológiai hatásait vizsgálva Fülöp Éva és Kővágó Pál (2018) megkülönböztet inkluzív és exkluzív áldozatiságot: míg előbbi a közös tapasztalatok hangsúlyozásával elősegíti a párbeszédet, utóbbi versengő narratívákat hoz létre, amelyek gátolják az együttműködést.

A nemzetközi roma mozgalom – más nemzetállami kisebbségekhez hasonlóan – az elnyomás történeti tapasztalataira alapozta legitimációját. A transznacionális roma nemzetépítés folyamataiban az áldozati szerep nemcsak az érdekképviselet egyik eszköze lett, hanem a roma identitáspolitika központi szervezőelemeként is működött, amelyet a nemzetközi intézmények és támogató hálózatok is megerősítettek (Bernáth 2011).

A magyarországi roma aktivizmus ebben a kettős meghatározottságban működik: egy olyan nemzetállami közegben, ahol az áldozatiság domináns narratíva és egy olyan transznacionális mozgalomban, amely maga is erre épült. Ez biztosítja a politikai láthatóságot, de hosszú távon az érdekérvényesítés lehetőségeinek beszűküléséhez vezethet. Vajda (2018) felhívja a figyelmet arra, hogy az áldozati szerep önmagában nem elegendő egy politikai mozgalom létrejöttéhez, sőt, hosszú távon csökkentheti a közösségek cselekvőképességét. A sérelmek hangsúlyozására építő képviselet versengést generálhat a különböző csoportok között, amelyek a saját szenvedéstörténetek elsőbbségét igyekeznek bizonyítani (Gheorghe és Pulay 2014; Beck és Ivasiuc 2018).

Ana Ivasiuc (2018) szerint a roma integrációt célzó NGO-k gyakran tudatosan építenek az áldozati narratívára, ami azonban erősíti a paternalista beavatkozások logikáját és legitimitását. Ennek következményeként a helyi közösségek sokszor nem aktív szereplőként, hanem a képviselet tárgyaiként jelennek meg, ami akadályozza önálló érdekérvényesítésüket. Ez csapdahelyzetet eredményez: miközben a roma képviselők azért küzdenek, hogy a romák beleszólhassanak a róluk szóló diskurzusba, az áldozatiság hangsúlyozása éppen azt a cselekvőképességet gyengítheti, amelyre a hatékony érdekérvényesítés épülhetne.

A KULTURÁLIS ELEMEKRE ÉPÍTETT KÉPVISELET EGY KONKRÉT KÖVETKEZMÉNYE: A KÉPVISELŐK ÉS A KÉPVISELTEK KÖZÖTTI SZAKADÉK ELMÉLYÜLÉSE

Nicolae Gheorghe (2014) már több mint egy évtizede rámutatott arra, hogy a kortárs roma aktivizmus egyik legnagyobb kihívása a képviselők és a helyi roma közösségek közötti szakadék elmélyülése. Ennek visszafordításához először az eltávolodás különböző okait kell megérteni. Meglátásom szerint ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszanak azok a mechanizmusok és azok következményei, amelyek a képviselet kulturális szemléletéből fakadnak.

Az egyik ilyen tényező a „roma szakértői" pozíció kialakulásához kapcsolódik, amely Magyarországon szorosan összefonódott a kultu-

rális képviselettel. Neményi Mária és Szalai Júlia (2019) az OTKA kutatás életinterjúira támaszkodva rámutatnak, hogy a kultúra nemcsak a hatalommal szembeni ellenállás és a közös identitás megteremtésének az eszköze volt, hanem a roma képviselők számára az egyéni mobilitás lehetőségét is biztosította. A kulturális tevékenységek hivatásszerűvé válása és az intézményi támogatások rendszerének kiépülése révén jött létre a „roma szakértői" státusz, amely a társadalmi és anyagi tőke felhalmozásának egyik csatornájaként is szolgált. Ez a mechanizmus nemcsak egyéni életutakat határozott meg, hanem hosszú távon az aktivizmus tartalmára és stratégiáira is hatással volt.

A rendszerváltást követően a kulturális alapú aktivizmus egy stabil intézményrendszert hozott létre. A kulturális reprezentáció keretei között megerősödtek azok a szimbolikus cselekvések, amelyek az aktivizmus fenntarthatóságát biztosítják, háttérbe szorítva a strukturális társadalmi problémák kezelését (Vajda 2018). Az identitáspolitikai narratíva térnyerésének egyik következménye, hogy a stratégiai fontosságúnak tekintett lokális problémák – bár helyi kontextusokhoz kötődnek – sokszor nem a közvetlen érintettek szempontjai szerint formálódnak, mint ahogy azt a korábban bemutatott néhány példa (Hădăren, Tiszavasvári) is igazolja. Ez a jelenség a kulturális és emlékezetpolitikai tevékenységek esetében is megfigyelhető, például az emlékművek, emléknapok, kiállítások kapcsán, amelyek gyakran inkább a szóvivők reprezentációs pozíciójának megerősítését szolgálják, semmint a roma közösségek tényleges képviseletét.

Az eltávolodás folyamatában kulcsszerepet játszik a képviselet feletti kontroll kérdése. A „semmit rólunk nélkülünk" elve eredetileg a roma közösségek részvételét hivatott biztosítani, azonban idővel egyre inkább a képviselet kizárólagosságának igényeként kezdett működni. Az akadémiai és kulturális diskurzusban megfigyelhetővé vált a reprezentációval kapcsolatos legitimációs vita (lásd például Máté 2022; Magazzini 2016), amely sokszor a narratíva formálásának kérdésére összpontosít, miközben a közvetlen közösségi részvétel lehetősége háttérbe szorul. Az identitáspolitika logikája szerint működő képviseleti mechanizmusok egyre inkább egy szakértői kör kezében összpontosulnak, amely meghatározza a roma közösségek problémáiról való diskurzus kereteit. Ez a folyamat hozzájárult a képviselet központosulásához, miközben a helyi közösségek bevonása esetenként

másodlagossá vált a szélesebb nyilvánosságban zajló reprezentációs szempontokhoz képest.

Az említett mechanizmusokat tovább erősíti, hogy a kulturális alapú kezdeményezések stabilabb támogatást élveznek, míg a strukturális változásokat célzó, politikailag érzékenyebb törekvések gyakran bizonytalan finanszírozási helyzetben maradnak. A kulturális fókuszú aktivizmus képviselői szoros kapcsolatot ápolnak a hazai és nemzetközi donorintézményekkel, ami hosszú távon legitimálja és fenntartja az általuk képviselt narratívákat. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a kulturális szemléletű képviselet továbbra is domináns maradjon, háttérbe szorítva a strukturális változásokért folytatott tevékenységeket.

A kulturális szemléletből eredő, fent részletezett tényezők kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, hogy egyre több roma szakértő kapjon szerepet állami és nemzetközi intézményekben. Ez jelentős előrelépés a társadalmi mobilitás szempontjából, ugyanakkor a folyamat árnyoldalai sem elhanyagolhatók. Gheorghe (2014: 104) szerint „az ilyen bürokratikus szervezetekben a tisztségviselők fokozatosan olyan nyelvet és eljárásmódokat sajátítanak el, melyek eltávolítják őket a helyi szintű közösségektől. Más szavakkal, a romákért dolgozó döntéshozók lettek, ahelyett, hogy a romák döntéshozóivá váltak volna".

Gheorghe gondolatmenetéhez kapcsolódva Kovai Cecília az OTKA kutatás keretében szervezett egyik kerekasztal-beszélgetésen kiemelte, hogy a roma aktivizmus és a képviselt közösségek között alapvető ellentmondás feszül (Kóczé, Neményi és Szalai 2019). Az aktivizmus erőforrásokat igényel, amelyek biztosítása hatalmi pozíciót is jelent, így a képviseletben részt vevők óhatatlanul egy strukturális aszimmetria részeseivé válnak. Ebben a helyzetben az erőforrásokhoz való hozzáférés egyben hatalmi pozíciót is teremt. Kovai szerint a probléma osztályjellegű: míg az aktivizmus jellemzően középosztálybeli tevékenység, addig azok a közösségek, amelyeket képviselni kellene, többnyire a társadalmi hierarchia alsó rétegeiben helyezkednek el.

Ez a jelenség összhangban áll Bourdieu (2000) elméletével, amely szerint a képviselők pozíciójuk fenntartása érdekében igyekeznek meghatározni, ki és milyen eszközökkel vehet részt a képviseletben. A roma aktivizmusban az etnicitás és a roma kultúra mentén artikulálódó autentikus identitás előtérbe kerül, tovább erősítve az etnicizáló szempontokat. Gheorghe (2014: 46) ezt a mechanizmust így ragadja

meg: „A legtöbbünket, akik ezen a területen dolgozunk, a diskurzusunk tesz romává: az, ahogyan beszélünk róla, milyen romának lenni, nem pedig az, hogy úgy élünk, mint a romák többsége."

A TISZAVASVÁRI PÉLDA MINT A FENTI FOLYAMATOK KESERŰ SŰRÍTMÉNYE

Ezeket a mechanizmusokat jól szemlélteti a 2016-os tiszavasvári „civil boom" alatt kialakult konfliktus, amelynek során egy közösségszervező, akit több civil szervezet támogatott, végül szembefordult azokkal, akiket eredetileg képviselni érkezett. A feszültség egyik kiindulópontja az volt, hogy a közösségszervező saját tapasztalataira hagyatkozva úgy vélte, roma szakértőként jobban meg tudja határozni a helyi roma közösségek problémáit, valamint azt, hogy ezek közül melyekre érdemes közösségszervezést építeni. További ellentéteket szült, hogy a közvetlen anyagi támogatást és adományosztást bizalomerősítő eszközként alkalmazta, noha ez a módszer már rövid távon is konfliktusokat gerjesztett a helyi közösségen belül. A támogató szervezet éppen ezért kezdettől fogva ellenezte ennek alkalmazását (lásd bővebben Hain és Balázs 2023).

Az eltérő stratégiák nemcsak a támogató szervezet és a közösségszervező között, hanem a célcsoporton belül is feszültséget keltettek, és a konfliktus idővel személyes síkra terelődött. A közösségszervező egyre inkább úgy érezte, hogy kívülről próbálják irányítani, míg a támogató szervezet szerint ő figyelmen kívül hagyta az irányelveiket, és önkényesen döntött a helyi stratégiákról. Egy nyilvános interjúban az esetre reflektálva a közösségszervező a helyi romákat „primitív szintre lealacsonyított embereknek", a tevékenységét támogató szervezetet „mindentudónak gondolt liberális szemléletű embereknek", a helyben tevékenykedő civileket pedig egyöntetűen „fehér embereknek" nevezte, akik ellen érdekvédőként kellett fellépnie (lásd Kőrösi 2017).

A közösségszervező által tanúsított együttműködési attitűd a tiszavasvári tapasztalatok alapján sem tekinthető egyedi jelenségnek. Az eset jól példázza a kulturális képviselet alapelemeinek ellentmondásait, amelyek megerősítik Gheorghe megállapítását: a képviselők és a képviseltek közötti szakadék az aktivizmus strukturális sajátosságává vált.

ÖSSZEGZÉS HELYETT: ZÁRÓGONDOLATOK A ROMA AKTIVIZMUS ÚJRAGONDOLÁSÁNAK SZÜKSÉGSSÉGÉRŐL

A magyarországi roma aktivizmus négy domináns megközelítését egy közös mintázat jellemzi: a kulturális szemlélet elsődlegessége, amely az (etnikai) identitás és az áldozati narratíva hangsúlyozására épít. Bár ez a stratégia a késő Kádár-korban hatékony eszköz volt a roma közösség(ek) láthatóságának és jogainak biztosítására, mára önfenntartó mechanizmussá vált. Ez nemcsak a képviselők és képviseltek közötti szakadékot mélyíti, hanem a strukturális problémák háttérbe szorításával az érdekérvényesítés mozgásterét is korlátozza.

A tanulmányban amellett érveltem, hogy a roma aktivizmus egyik „megtanulatlan leckéje" – Nicolae Gheorghe és a *Roma Activism* kötet több szerzője nyomán – éppen a kulturális és szimbolikus cselekvések útfüggősége. Ez az útfüggőség nemcsak a meglévő cselekvési minták újratermelését eredményezi, hanem egyúttal akadályozza az alternatív képviseleti formák kialakulását is. Gheorghe már a 2010-es évek elején felismerte ennek a csapdahelyzetnek a veszélyeit, amelyeket tiszavasvári kutatásunk alulnézeti tapasztalatai is megerősítettek. Jelen tanulmány pedig a kulturális szemlélet elemeinek vizsgálata révén amellett érvel, hogy éppen ebből a szemléletmódból következnek azok a meghatározottságok, amelyek a roma aktivizmus képviseleti lehetőségeit korlátozzák.

A kulturális és politikai dimenziók összefonódása, az etnicizáló és áldozati narratívák szerepe, valamint a roma közösségek helyzetének tágabb társadalmi-gazdasági összefüggései mind olyan tényezők, amelyek alapvetően meghatározzák a képviselet mozgásterét. A felvázolt dilemmák – az áldozati narratíva, az identitásalapú politika önfenntartó logikája, vagy a képviselők és a képviseltek közötti strukturális távolság – nem kizárólag a roma aktivizmus sajátosságai, hanem más társadalmi mozgalmakban is visszatérő problémák.

E dilemmák egyértelművé teszik, hogy a képviseleti gyakorlatok csak akkor lehetnek hatékonyak, ha azokat állandó (ön)reflexió és stratégiai újragondolás kíséri. A tiszavasvári kutatásunk során szerzett tapasztalatokra és a Mérce felületén megjelent vitaindító cikkünk végkövetkeztetéseire támaszkodva továbbra is amellett érvelek, hogy

az aktivizmus önmagában nem cél, hanem egy olyan eszköz, amelynek a roma közösségek valós érdekeire, részvételére és tapasztalataira kell épülnie, összhangban az össztársadalmi felelősségvállalás és szolidaritás elveivel (Balázs és Hain 2023). A képviselet kérdése nem merülhet ki abban, hogy ki és milyen módon jogosult megszólalni egy közösség nevében. A reprezentáció nem pusztán az eszközök és a szóvivők személyének kiválasztásáról szól, hanem sokkal inkább arról, hogy milyen érdekek és társadalmi célok mentén szerveződik, milyen közösségi valóságra reflektál, mennyiben képes figyelembe venni a képviselni kívánt csoportok tényleges szükségleteit, és kik számára teremti meg az önálló cselekvés feltételeit. Ebből a perspektívából nézve a roma szóvivők képviseleti stratégiáinak kritikai újragondolása tehát nem csupán lehetőség, hanem a roma aktivizmus megújulásának és strukturális meghaladásának egyik alapfeltétele.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balázs Anna; Varga Krisztina; Menesi Luca és Horváth Balázs (2014). *Fekete pont 2014 – A cigányság reprezentációja az általános- és középiskolai tankönyvekben*. Magánkiadás. https://issuu.com/monitornyitottmuhely/docs/monitor_fekete_pont_2014_tank__nyvk#google_vignette Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Balázs Anna és Hain Ferenc (2022). „Ja! Amikor bíróságra kellett nekik menni, aztán pénzt kaptak" – egy szegregált iskolai esetről két és fél évtized távlatából. *Magyar Narancs*. 2022. június 21. https://magyarnarancs.hu/publicisztika/ja-amikor-birosagra-kellett-nekik-menni-aztan-penzt-kaptak-egy-szegregalt-iskolai-esetrol-ket-es-fel-evtized-tavlatabol-249877 Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Balázs Anna (2024). Az áldozatiság csapdájában. *Kultúra és Közösség*. 2024(4). (113–115)

Balázs Anna és Hain Ferenc (2024). A civil működés lakmusza: Roma jog- és érdekérvényesítés Magyarországon. *Mérce*. 2024. január 7. https://merce.hu/2024/01/07/a-civil-mukodes-lakmusza-roma-jog-es-erdekervenyesites-magyarorszagon/ Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Beck, Sam (1993). Racism ad the Formation of a Romani Ethnic Leader. In Marcus, George (szerk.), *Perilous States: Conversation on Culture, Politics, and Nation* (165–186). The University of Chicago Press.

Beck, Sam és Ivasiuc, Ana (szerk.) (2018). *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge*. Berghahn Books. https://doi.org/10.2307/j.ctvw04ch1

Beck Zoltán (2003). *A lehetséges cigány irodalom*. PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológiai Tanszék.

Benedict, Anderson (2006). *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan-Atelier. Budapest. Atelier füzetek 8.

Bernáth Gábor (2011). Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: Tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban. In Prazsák Gergő (szerk.), *Nemzetek Európában* (53–73). ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola.

Binder Mátyás (2006). „Felébredt ez a nép…". A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.), *A múlt feltárása – előítéletek nélkül* (61–81). ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.

Binder Mátyás (2010). „Elképzelt kultúra". A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, 86. szám, 172–195.

Borges, Esteban (2021). Best honeypots to identify & prevent cybersecurity threats. *SecurityTrails Blog*. 2023. augusztus 25. https://securitytrails.com/blog/top-honeypots Utolsó letöltés: 2025.01.22.

Bourdieu, Pierre (2000). *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.

Chiriţoiu, Ana (2018). Emotions and Procedures: Contradictions of Early Romani Activism in a Postconflict Intervention. In Beck, Sam Beck és Ivasiuc, Ana (szerk.). *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge* (45–64). Berghahn Books.

Daróczi Ágnes (1997). „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot…" – Beszélgetés Csalog Zsolttal. *Beszélő*, *2*(10), 36–46.

Daróczi Ágnes (2006). Mivé lettünk? Roma kulturális mozgalom az emancipációért. *Új Ifjúsági Szemle*, 4(2), 51–57.

Daróczi Ágnes (2023). *Hosszú az út előttem*. Magvető.

Dupcsik Csaba (2009). *A magyarországi cigányság története: Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris.

Fosztó László (2002). Van-e cigány nemzettudat? In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában* (207–224). Teleki László Alapítvány.

Fraser, Nancy (2008[1995]). Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: Kende Anna és Vajda Róza (szerk.), *Rasszizmus a tudományban* (337–387). Napvilág Kiadó.

Fülöp Éva és Kővágó Pál (szerk.). (2018). *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Oriold és társai kft.

Gagyi Ágnes és Pulay Gergő (2017). Szolidaritás, reprezentáció és képviselet a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban. *REPLIKA*,104. 81–99.

Gheorghe, Nicolae és Pulay, Gergő (2014). Döntések, amelyeket meg kell hozni és költségek, amelyeket meg kell fizetni: lehetséges szerepek és következmények a roma aktivizmusban és politikaformálásban. In Guy, Will (szerk.), *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja* (43–106). Kossuth Kiadó.

Guy, Will (2014). *Az áldozati szereptől a polgári tudatig. A roma integráció útja*. Kossuth Kiadó.

Hain Ferenc (2019). *Adalékok az „Érpataki Modell" történetéhez*. Magánkiadás. Online dokumentumként: http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/hain-ferenc-adalekok-az-erpataki-modell-tortenetehez/ Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Hain Ferenc és Balázs Anna (2023). Tiszavasvári láthatatlan történetei. Az 1997-es ún. Különballagás és az egykori érpataki polgármester 2016-os „rendteremtési akciója" nyomán keletkező civil szervezeti boom és ezek települési hatásai. *Civil Szemle*, 20(1). Online dokumentumként: https://www.civilszemle.hu/wp-content/uploads/2023/05/74-Civil-Szemle-20231.pdf Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Hajnáczky Tamás (2015). A pártállam cigánypolitikája. A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély*, (5.), (54–92).

Horváth Aladár (2002). „Cigánykoncepciók". *Népszabadság*, 2002.december 2. (12)

Horváth Aladár (2017). *Indulás. Roma polgárjogi mozgalom személyes története 1.* Wesley Kiadó.

Ivasiuc, Ana (2018). INTRODUCTION: Renewing Research and Romani Activism. In Beck, Sam és Ivasiuc, Ana (szerk.) *Roma Activism: Reimagining Power and Knowledge* (1–22). Berghahn Books.

Kajdi Béla; Havas Gábor és Bársony János (szerk.) (1979). *Az 1978-as békéscsabai Cigány Közművelődési Konferencia kivonatos jegyzőkönyve I-II.* Népművelési Intézet.

Kóczé Angéla; Neményi Mária és Szalai Júlia (szerk.). (2019). *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet). Online dokumentumként: https://szociologia.tk.hu/uploads/files/2017/egymas_szemebe.pdf Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Kőrösi Zsuzsanna (2017). Interjú Dr. Horváth Ferenccel. *Memory of Nation. Romani Memory: Recollections of Roma from the Central European Perspective*.

Budapest: Post Bellum-1956-os Intézet Alapítvány. Online forrásként: https://www.pametnaroda.cz/hu/dr-horvath-ferenc-20170321-0 Utolsó letöltés: 2025.01.30.

Ladányi János és Szelényi Iván (2001). Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő*, 6.(11), 94–99.

Ladányi János (2005). A miskolci gettóügy. In Ladányi, János (szerk.) *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987-2005)* (344–355). Új Mandátum Kiadó.

Magazzini, Tina (2016). Cultural Institutions as a Combat Sport. Reflections on the European Roma Institute. *The Age of Human Rights Journal*, *7*, 50–76. https://doi.org/10.17561/tahrj.n7.9

Majtényi György (2008). Diskurzusok és cigánypolitikák: Romák az államszocializmusban. *Kisebbségkutatás*, *17*.(3), 456–474.

Majtényi Balázs és Majtényi György (2012). *Cigánykérdés Magyarországon, 1945–2010*. Libri Kiadó.

Majtényi Balázs és Majtényi György (2018). Roma nemzetépítés és transznacionális emlékezethelyek. *REGIO*, *25*(4), 5–56. https://doi.org/10.17355/rkkpt.v25i4.186

Mayall, David (2004). *Gypsy Identities 1500–2000. From Egipcyans and Moon-men to the Ethnic Romany* (Routledge).

Máté Dezső (2022). Romák a tudományban. *Pro Minorate*, 2022 (nyár), 16–32.

Neményi Mária és Szalai Júlia (2019). Elbeszélt évtizedek: A roma politika közelmúltbeli története roma politikusok szemével. In Kóczé, Angéla; Neményi, Mária és Szalai, Júlia (szerk.), *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvése* (17–82). Balassi Kiadó.

Niederhauser Emil (2001). *Kelet-Európa története*. MTA TTI.

Papp Szilárd István és Éber Márk Áron (2023). *Civil Szervezetek: Átok vagy áldás?* Partizán – Mi a teendő? (22) [Podcast]. https://www.youtube.com/watch?v=TtP_-8ka4SM Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Pulay Gergő (2010). Roma előadók kulturális politikája Budapesten. In Feischmidt, Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom* (351–366). Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet.

Sághy Erna (1999). Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, *10*(1), 16–35.

Sághy Erna (2008). Cigánypolitika Magyarországon az 1950-1960-as években. *Múltunk*, *2008*(1), 273–308.

Slejm (2016): *Magyar apartheid. Tiszavasvári fehéren, feketén. 1–4. fejezet*. https://www.youtube.com/watch?v=4ctjDHbHKHk&list=PLiQ1IThs1N-NOp0qtsQOzsBqYx2J7_Wkde Utolsó letöltés: 2025.01.19.

Sik Endre (2012). *A kapcsolati tőke szociológiája*. Eötvös Kiadó.

Szemes Zsuzsa (2003). Identitás–Útkeresés: Daróczi Ágnes emlékezik az újkori roma folklór mozgalomról. *Szín – Közösségi Művelődés. Országos közművelődési folyóirat*, *8*(5), 10–15.

Szuhay Péter (1994). Széljegyzetek Bíró András Etnikai osztály-e a cigányság című esszéjéhez. *Beszélő online*, *5*(5). http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeljegyzetek-biro-andras-etnikai-osztaly-e-a-ciganysag-cimu-esszejehez Utolsó letöltés: 2025.01.26.

Szuhay Péter (1995). Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, *1995*(3), 329–341.

Vajda Róza (2018). Az elismerés tétje. Az etnikai alapú politizálás paradoxonjairól. *socio.hu*, *1*, 17–47. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.17

Zsigó Jenő (2022). *Vezetőszáron*. Magvető.

A *Roma politika intézményesülése* című OTKA kutatás során készített *Roma Polgárjogi esték* életútinterjúinak elérhetőség: 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely. 409_20 gyűjtemény. http://voices.osaarchivum.org